

İZOTOPI NEDİR?

Prof. Dr. Rıza FİLİZOK

Metin analizinde bilinmesi gereken kavramlardan birisi izotopidir. Metinlerin **figürler düzlemi**, **temler düzlemi** ve **değerler düzlemi** incelemeleri izotopi (yerdeşlik) araştırmalarına dayanır. (Bu konuda bak: <http://www.ege-edebiyat.org/docs/505.pdf>) Ayrıca **kelime alanı** kavramı ile **metnin tutarlılığı** kavramları da **izotopi** kavramı ile yakından ilişkilidir. Kelime alanı, aslında özel bir izotopiden başka bir şey değildir.

TANIMI:

İzotopi, en geniş anlamıyla bir metinde herhangi bir dil öğesinin tekrarlanmasıdır: Bir metinde Sesbirim (phonème), anlam birimcik (sème), sözlüksel birim (lexie), cümle yapısı vb... tekrarlarından izotopi doğar. Bunun sonucu olarak birçok izotopi türü ortaya çıkar:

- 1) Anlam İzotopisi**
- 2) Ses bilgisi İzotopisi
- 3) Tecvid (telâffuz) İzotopisi
- 4) Üslup bilimi İzotopisi
- 5) Sözceleme İzotopisi
- 6) Belâgat İzotopisi
- 7) Önvarsayım İzotopisi
- 8) Söz dizimi İzotopisi
- 9) Hikâye etme (narrative) İzotopisi

Görüldüğü gibi izotopi, metnin değişik seviyelerinde yani tabakalarında ortaya çıkabilen göstergebilimsel bir olgudur.

Biz bu yazımızda **anlam izotopisi** üzerinde duracağız.

Anlam izotopisi, bir metne bütünlük kazandıran anlam olgusudur. İzotopi, anlamlı birimlerin tekrarından doğar. Bir metinde anlam bütünlüğü bulunmamasına ise "**allotopie**" denir, böyle metinler "allatope" adını alır.

Bir cümlenin yahut bir metnin anlamlı yahut anlamsız olmasını sağlayan acaba nedir?

"*Su içiyorum.*" cümlesi doğru ve anlamlıdır.

Buna karşılık:

"*Cam içiyorum.*" cümlesi dilbilgisi yönünden doğrudur ama tutarsızdır.

Bu cümlelerden birisini anlamlı, diğerini anlamsız kılan birincisinin izotop olması, ikincisinin olmamasıdır.

"*Su içiyorum.*" Cümlesinde anlam bütünlüğü vardır, dolayısıyla izotoptur. "Su" ve "içmek" kelimelerinde aşağıda açıklayacağımız ortak bir anlam birimciği vardır: "sıvı". "Sıvı" anlam birimciği bu iki kelimeyi anlamca birbirine bağlar. İşte bu tip izotopiye **anlambilimsel izotopi** diyoruz.

Buna karşılık:

"*Cam içiyorum.*" cümlesinde anlam bütünlüğü yoktur, bunun sebebi, bu iki kelimenin ortak bir anlam birimciğinin olmamasıdır, yani iki kelimenin anlamsal kesişim kümesinin elemanı yoktur, dolayısıyla "allotope"tur.

Anlambilimsel izotopi, sözlüksel alan ve anlam alanı kavramlarıyla da yakından ilişkilidir, ancak aralarında fark da vardır:

Sözlüksel alan, temel anlamlarıyla aynı teme bağlı kelimelerin oluşturduğu bir bütündür. Meselâ "orman, ağaç, dere, tepe" kelimeleri bizi **tabiat** temine götürür, bundan dolayı bir sözlüksel alan, bir anlam alanı oluşturur. Bir izotopi de aynı teme bağlı olan bir kelime grubunda ortaya çıkar, fakat tem çok zaman zımnî (dolaylı) anlam ve ikinci anlamlar içinde gizlidir. Meselâ "ok, yara, kan, ıstırap kelimeleri bizi savaş temine de aşk temine de götürebilir. Birincisinde kelime alanı, ikincisinde izotopi söz konusudur. Görüldüğü gibi mecaz anlamlar, birer izotopi alanıdır.

Meselâ Fuzûlî'nin:

Ol peri-veş kim melâhet mülkinün sultânıdır

Hükmi anun hükmi bana fermân anun fermânıdır

(Peri kadar güzel olan sevgilim, güzellik ülkesinin sultanıdır. Bundan dolayı ben onun hükümlerine boyun eğer, onun fermanına baş ederim.)

beytinde "Sultan, hüküm, ferman" kelimeleri bir **sözlüksel alan** oluşturur, bu kelimeler sözlüksel anlamlarıyla normal olarak "padişah" ve "siyâsî güç" **temine** bağlıdır. Diğer taraftan yukarıdaki beytte bu kelime alanı "melahet" ve "peri-veş" kelimeleriyle mecazî alana çekilmiş ve "aşk" temine bağlanmıştır, dolayısıyla anlamları değişmiştir. İşte bu ikinci durumda metnin bütünlüğünü sağlayan izotopi "aşk" teminden, -aşağıda açıklanacağı gibi- "aşk" genel anlam birimciğinden (**classeme**) doğmaktadır. Bu durumda yukarıdaki mısraların teması "siyasî güç" değil, "aşkın gücü"dür.

Özetlersek, İzotopi anlam alanından daha geniş bir kavramdır, çünkü içine hem temel anlam ve yan anlamları, hem her türlü analogiyi (benzerlik) alır.

İzotopi araştırmaları Anlam Birimcik (Sem) Analizine dayanır:

Anlambilimsel izotopi, aslında kelimelerin tekrarından değil, kelimenin içindeki anlam birimciklerinin tekrarından doğar. Kelimeler diğer kelimelerle anlamlı bütünler oluştururken kurulan ilişkiler kelimeler arasında değildir, onların ortak anlam birimcikleri arasındadır. Bir kelimenin birçok kelime ile birleşerek anlamlı yapılar kurabilmesi, kelimedeki küçük anlam birimcikleri sayesinde gerçekleşir. İzotopilerin metinde anlam bütünlüğünü nasıl sağladığını anlamak için kelimedeki küçük anlam birimleri hakkında kısaca bilgi sahibi olmamız gerekmektedir:

Bilindiği gibi eski kimyacılar maddenin en küçük parçasına "atom" diyorlardı. Atomun daha küçük parçalara ayrılamayacağına inanıyorlardı. Günümüzde ise atomun çekirdek ve elektronlar olarak ayrılabilirliğini ve çekirdeğin proton ve nötrondan oluştuğunu biliyoruz. Buna benzer bir gelişme son yüzyılda dil bilimi sahasında yaşanmıştır: Eski dil bilim uzmanları kelimeyi en küçük anlamlı birim olarak kabul ediyorlardı. Günümüz anlam bilimcileri ise kelimedenden küçük anlam birimleri olduğunu fark ettiler ve yeni anlam birimleri ortaya çıkardılar. Kelimedenden küçük bu anlamlı birimciklere aşağıda açıklayacağımız gibi "sem", "semem", "classemes" "archisememe", "semanteme", "virtueme"... adlarını verdiler. Cümlelerin yahut metnin anlam bütünlüğünü sağlayan unsurların, izotopiye yaratan unsurların bu küçük anlam birimleri olduğunu anladılar ve bu anlam birimciklerinin tekrarına da izotopi adını verdiler. Tekrarlanan bu unsurların metnin tutarlılığını sağladığını ispatladılar.

Konunun anlaşılabilmesi için anlam alanındaki bu gelişmeleri – okuyucu için sıkıcı da olsa- zorunlu olarak kısaca özetlememiz gerekmektedir:

Günümüz dil araştırmacıları kelimedenden (monème) küçük anlam birimlerinin olduğunu anlamışlardır. En küçük anlamlı birime anlam birimciği "sème" adını vermişlerdir. **Anlam birimciği (sème)** terimi, kelimeyi daha küçük anlamlı parçalara bölme düşüncesinden doğmuştur (**isomorphisme**). "Anlam birimciği" kelimenin analizi sonunda ortaya çıkan en küçük anlamlı birimdir. Anlam birimciği, önceden seçilmiş ve belirlenmiş bir kelime kümesinde iki anlam birimciği demetinde (sémème) ortak olarak bulunan ve başka birimlere göre ise ayırdedici bir anlam bildiren en küçük anlamlı birimdir. **Anlam birimciği demeti** (sémème), bir kelimeye ait olan anlam birimciklerinin tamamıdır:

Bu anlam birimlerini daha iyi anlamak için **örnek** olarak şu kelime kümesini ele alalım: **Sandalye, koltuk, tabure, kanape, minder**. Bu nesnelere için tespit edilen anlam birimcikleri (**sème**) şunlardır: $s_1 = \text{arkalıklı}$, $s_2 = \text{ayaklı}$, $s_3 = \text{bir kişilik}$, $s_4 = \text{oturmak için}$, $s_5 = \text{kollu}$, $s_6 = \text{sert maddeden}$.¹

	s1	s2	s3	s4	s5	s6	
sandalye	+	+	+	+	-	+	=S1
koltuk	+	+	+	+	+	+	=S2
tabure	-	+	+	+	-	+	=S3
kanape	+	+	-	+	+	+	=S4
minder	-	-	+	+	-	-	=S5

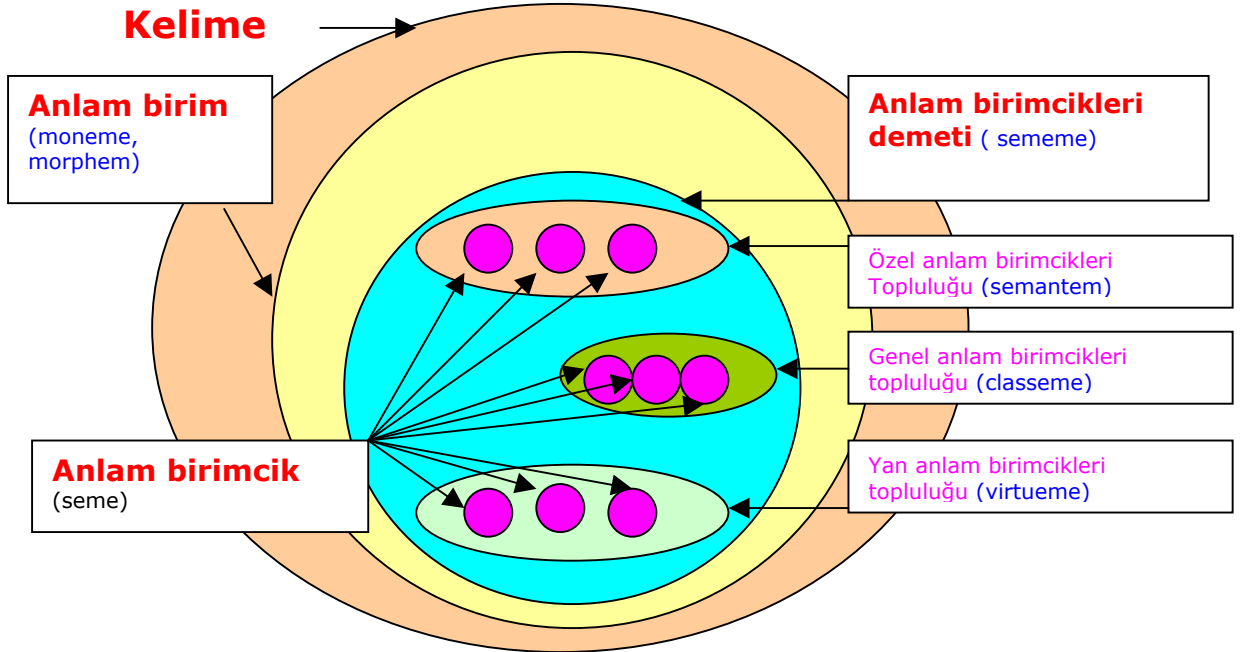
Yukarıdaki tablo "sandalye" sözlük biriminin (lexie) beş, tabure sözlük biriminin dört anlamlı **anlam birimciği**ne, yani "sème"e sahip olduğunu gösteriyor. Diğer taraftan /sandalye/ ve /tabure/ arasındaki farklılığın s_1 (= arkalıklı) anlam birimciğinden doğduğu anlaşılıyor.

¹ Örnek, Pottier'nin "Le langage" adlı eserinden alınmıştır.

Genel dil bilimine göre, bir sözlük biriminin ifade etiği anlamların tamamına lezeme "**lexème**" denir. Lezemi oluşturan anlam kümesine **anlam birimcik demeti** "sémème", bu anlam birimcik demetini oluşturan her bir parçaya **anlam birimcik** "sème" adı verilir: Meselâ "göz" kelimesinin (lexème), "görme organı", "bölüm, çekmece; raf"... gibi anlam birimcik demetleri vardır. Bunlardan birincisi yani "görme organı" anlam birimcik demeti ayrıca "varlık", "organ", "gören şey" gibi "anlam birimcikler"e ayrılır.

Söylediklerimizi özetleyecek olursak şöyle diyebiliriz: En küçük anlamlı birime "anlam birimcik" (sème) denir. Anlam birimcikler birleşerek "Anlam birimcik demetleri"ni oluşturur.

Bir kelimenin yapısını kavramak için şu tablo yararlı olabilir:

Çizdiğimiz bu şekil, sadece konunun anlaşılmasını sağlama amacına dönüktür, kuramsal değildir. Çünkü bazı semler gerçekte kelimenin anlam çekirdeğine ait değildir, sadece kelimenin kullanımında ortaya çıkar. Özel anlam birimcikleri, bir kelimenin anlamının değişmeyen anlam çekirdeğini oluşturur. Bir kelimenin sözlük anlamı, onun özel anlam birimciklerini gösterir. Buna karşılık, genel anlam birimcikleri ve yan anlam birimcikleri, kelimenin kullanımında ortaya çıkar ve daima değişir.

Anlambilimsel izotopi, kelimelerin tekrarından değil, kelimenin içinde yer alan bu anlam birimciklerinin tekrarından doğar. Kelimeler diğer kelimelerle anlamlı bütünler oluştururken kurulan ilişkiler kelimeler arasında değildir, onların ortak anlam birimcikleri arasındadır. Bir kelimenin birçok kelime ile birleşerek anlamlı yapılar kurabilmesinin sebebi budur.

Bir kelimenin içinde yer alan anlam birimcikler, belirttikleri anlamın niteliği yönünden farklılıklar gösterir. Şimdi bu anlam birimcik türlerini gözden geçirelim:

1) ÖZEL ANLAM BİRİMCİKLER (SEMANTEM):

Bir anlam birimcikleri demeti içinde onu diğer anlam birimlerinden ayıran özel anlam birimcikleri vardır. Bunlara özel anlam birimcikleri (semantem) denir.

Özel anlam birimcik kavramı, anlaşılması kolay bir kavramdır: Aynı alana ait iki kelimedenden birisini diğerinden ayırmamızı sağlayan anlam parçacığına özel anlam birimi denir:

Bir örnek verelim:

Önce iki kelimenin anlamlarını tespit edelim:

Nehir: Büyük akarsulara nehir denir.

Dere: Küçük akarsulara dere denir.

Görüldüğü gibi **nehir** ve **dere** kelimelerinin anlamları birbirine çok yakındır, nehir kelimesini, dere kelimesinden anlamca ayıran ise sadece **büyük** anlam birimciğidir. Bu durumda **büyük** anlam birimciği, nehir kelimesini dere kelimesinden ayırmamızı sağlayan bir **özel anlam birimciği**'dir.

İkinci bir örnek:

Ev ve **köşk** kelimelerinde (morfem), bulunan anlam birimciklerinin şunlar olduğunu düşünelim:

Ev: insan barınağı, halk tipi, az odalı

Köşk: insan barınağı, zengin tipi, çok odalı

EV kelimesini köşk kelimesinden ayıran "halk tipi" ve "az odalı" anlam birimcikleridir, bunlara **özel anlam birimcik** denir. Köşk kelimesini ev kelimesinden ayıran ise "zengin tipi" ve "çok odalı" özel anlam birimcikleridir.

2) YAN ANLAM BİRİMCİKLERİ (VİRTUEME):

Bir anlam birimin içinde kullanımda ortaya çıkan ve yan anlamları ifade eden anlam birimcikleri de bulunur, bunlara yan anlam birimcikleri (**virtueme**) denir. Bir metinde yan anlam birimcikler yeni izotopiler yaratır, çoklu izotopilerin kaynağı yan anlam birimcikleridir.

3) GENEL ANLAM BİRİMCİKLER (CLASSEME):

Bir anlam birimcikleri demetini ("**sememe**" yani kelime) bir anlam sınıfına bağlayan anlam birimcikleri de vardır, bunlara genel anlam birimcikleri topluluğu (**classeme**) adı verilir:

Genel anlam birimcik kavramı da **oldukça kolay bir kavramdır**: Örnek olarak şu iki kelimeyi alalım: **Ot, ağaç**. Bu iki kelime **bitki** türünün alt sınıfıdır. Ot da bir bitkidir, ağaç da bir bitkidir. Ot kelimesinin içinde de ağaç kelimesinin içinde de "bitki" anlamcığı dolaylı olarak vardır. İşte bu örnekteki "bitki" anlam birimciği, bir genel anlam birimciğidir. "Genel" denilmesinin sebebi, birden çok kelimenin anlamı içinde dolaylı olarak bulunmasıdır.

İkinci örnek:

Ev ve köşk kelimelerinde (morfem), bulunan anlam biriciklerinin şunlar olduğunu düşünelim:

Ev: Barınak, yapay, halk tipi, az odalı

Köşk: Barınak, yapay, zengin tipi, çok odalı

Bu iki kelimenin içinde "barınak" ve "yapay" anlam birimciği ortaktır. Yani iki kelime bu nitelikleriyle daha genel birer üst sınıfa bağlanmaktadır. Burada "Barınak" anlam birimciği bir bir genel anlam birimciğidir.

Bir edebi eserde genel anlam birimciklerin (**classeme**) tespit edilmesi oldukça önemlidir: Bir hikâyede **ev** ve **köşk** kelimeleri geçiyorsa, bu kelimeler, **hikâyenin figürleridir**, bu iki kelimenin birleştiği "**barınak**" kelimesi ise **hikâyenin temlerinden** birini gösterir. Yani genel anlam birimcikleri, metnin temlerini tespit etmemize yarar. Ayrıca her tem bize en az iki kelime arasında kurulmuş bir izotopinin varlığını gösterir.

Örnek olarak şu iki cümledeki temleri bulalım:

1) "Dağda fırtına kopmak üzereydi."

2) "İki arkadaş arasında fırtına kopmak üzereydi."

Birinci cümledeki **dağ** ve **fırtına** kelimeleri, **tabiat teminde** birleşirler. Çünkü "tabiat" genel anlam birimciği ikisinde de ortaktır. İkinci cümledeki **arkadaş** ve **fırtına** kelimeleri, mecaz anlatımdan dolayı farklı bir tem üretmiştir. Burada "fırtına" kelimesi "tartışma" anlamında kullanılmıştır. Arkadaş ve tartışma kelimeleri ise **insan teminde** birleşirler. Çünkü "insan" genel anlam birimciği iki kelimedede de ortaktır.

HATIRLATMA: Bir anlam birimciğinin özel yahut genel anlam birimcik olması onun doğrudan kendi niteliği değildir, bu göreceli bir belirlemedir, bunu tayin eden kelimeler arasında kurulmuş olan ilişkidir. Aynı anlam birimcik, kelimeler arasındaki ilişkiye göre genel yahut özel anlam birimcik değeri kazanabilir!

Genel anlam birimcikler (**classeme**) genellik derecesine göre üç sınıfa ayrılır:

1) **Alt Genel anlam birimcikler (microgénérique)**

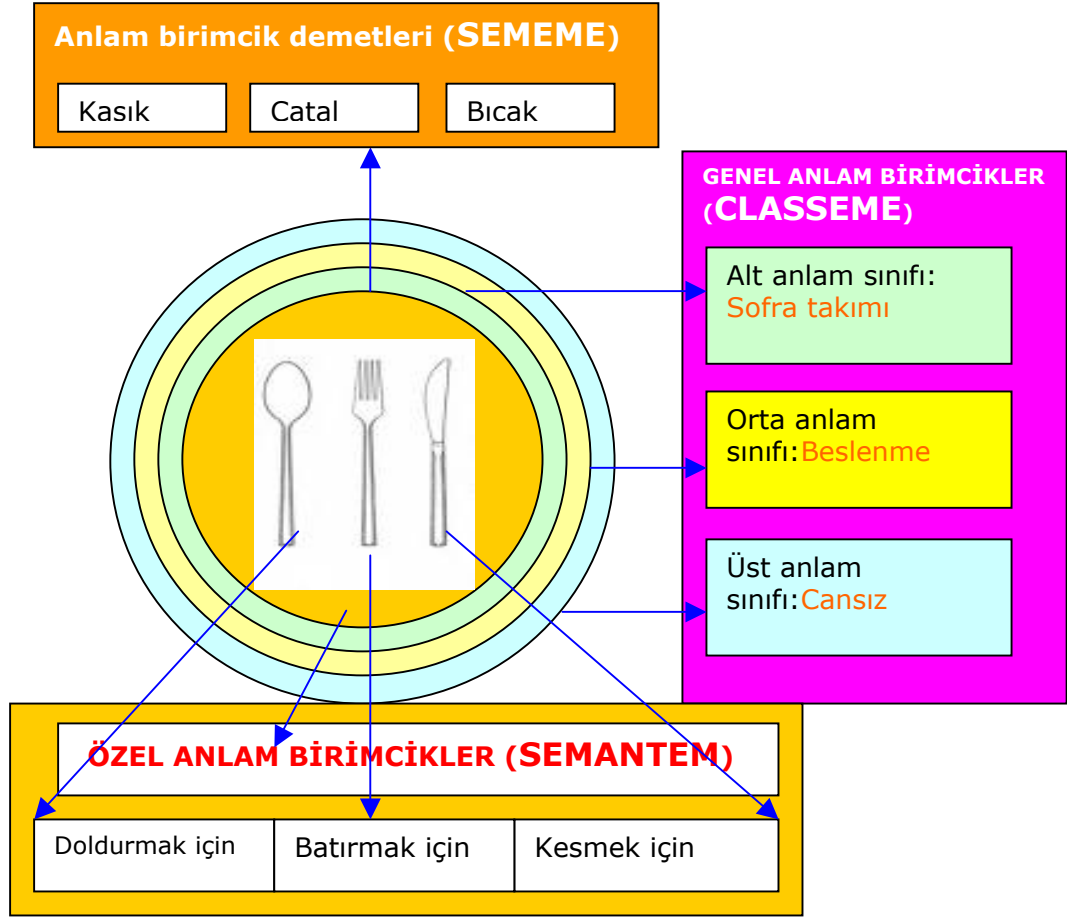
2) **Orta Genel anlam birimcikler (mésogénérique)**

3) **Üst Genel anlam birimcikler (macrogénérique)**

Bunlardan üç anlam sınıfı doğar: Alt anlam sınıfı (taxèmes) Orta anlam sınıfı (domaines) Üst anlam sınıfı (dimensions).

Bir örnekle açıklayalım: **kaşık**, **Çatal**, ve **bıçak** kelimelerini birbirinden ayıran **özel anlam birimcikleri**, sırasıyla "**doldurmak için**", "**batırmak için**" ve **kesmek için**" anlam birimcikleridir. Ayrıca bu üç nesne, önce "**sofra takımı**" kavramı altında toplanabilir, daha sonra da **beslenme** kavramı altında, daha sonra da **cansız nesne** kavramı altında toplanabilir. "Sofra takımı" bir genel anlam birimciktir, ama "beslenme" daha genel, "cansız nesne" ise en genel anlam birimciktir.

Bunları, bir bütün halinde şöyle bir tablo ile gösterebiliriz:

Edebî metinlerde, temleri doğru tespit etmek için genel anlam birimciklerinin bu alt sınıflarını dikkatle araştırmak zorunludur:

Tablodaki kaşık, çatal ve bıçak kelimelerinin bir hikâyede kullanıldığını düşünelim. Bu durumda kaşık, çatal ve bıçak birer figür olacaklardır. Figürler, genel anlam birimcikleriyle bir teme bağlanırlar. Kaşık, çatal ve bıçak kelimelerinin ortak genel anlam birimciği, **sofra takımı**dır. Ama bu üç kelime, daha genel olan **beslenme** genel anlam birimciğine de bağlanabilir. Nihayet bu üç kelime, bir başka genel anlam birimcikleriyle **cansız nesne** genel anlam birimciğine de bağlanabilir. Ortak olan genel anlam birimcikler tem olduğuna göre bu üç kelime metinde potansiyel olarak üç tem yaratabilecek durumdadır: Bu temler, **sofra takımı**, **beslenme** ve **cansız nesne** temleridir. Bunlardan birincisi alt anlam sınıfını, ikincisi orta anlam sınıfını, üçüncüsü üst anlam sınıfını temsil eder. Metinde yazar, acaba bu kelimeleri bu üç temden hangisine bağlamıştır?

Kaşık, çatal, bıçak-----> SOFRA TAKIMI ?

Kaşık, çatal, bıçak-----> BESLENME ?

Kaşık, çatal, bıçak-----> CANSIZ NESNE?

İzotopi araştırması yapmadan bu soruya doğru bir cevap vermek gtr.

Görüldüğü gibi izotopi araştırması bizi hiç beklenmedik bir Őekilde edebiyat incelemelerinin en halis ve ince meselelerine ulaştırmaktadır. İzotopi araştırması yapmayan  araştırmacı düşünelim, bu araştırmacılar böyle bir metinde üç farklı tem bulacaklar ve biz okuyucuları ümitsizliğe düşüreceklerdir. Ama izotopi araştırması yapan bir araştırmacı, bu problemi metindeki diğer izotopiler yardımıyla çözmeyi başaracaktır.

İzotopi araştırmaları işte bu tip sorulara doğru cevaplar vermemizi sağlamakta, metinleri daha doğru anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu ve buna benzer sorulara cevap arayanlar güçlüklerine rağmen **izotopi kuram**ının inceliklerine yönelmelidir. Bizi doğruya ulaştıran hiçbir yol uzun sayılmaz.

<http://www.ege-edebiyat.org>